

1. Гермайзе О. Свято української школи. 25 років педагогічно діяльності Володимира Федоровича Дурдуківського / О. Гермайзе // Життя й революція. – 1926. – № 1.
2. Даниленко В. Він був «душею школи». Володимир Дурдуківський / В. Даниленко // 36. наук, статей пед. ун-ту ім. М. Драгоманова. – К., 1999.
3. Дурдуківський Володимир Федорович // Педагогічне краєзнавство [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://kraeznavstvo.at.ua/news/2009-08-29-23>. Назва з екрана.
4. Дурдуковський Володимир Федорович // Державна науково-педагогічна бібліотека імені В. О. Сухомлинського [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://dnpp.gov.ua/ua/informatsiyno-bibliohrafichni-resursy/vydatni-pedahohy/%D0%B4%D1%83%D1%80%D0%B4%D1%83%D0%BA%D1%96%D0%B2%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9-%D0%B2-%D1%84/%D0%B1%D1%96%D0%BE%D0%B3%D1%80%D0%B0%D1%84%D1%96%D1%8F/>. Назва з екрана.
5. Сухомлинська О. В. Дурдуківський Володимир Федорович : [біографія] / О. В. Сухомлинська // Українська педагогіка в персоналіях : у 2 кн. : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / за ред. О. В. Сухомлинської. – К., 2005. – Кн. 2 : XX століття. – С. 109–117.
6. Школа – моє життя [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://pmu.in.ua/virtual-exhibitions/vistavki_2011_2014/chola_moie_zhittia/. Назва з екрана.

**Григорій ГОЛИШ (Черкаси),
Лариса ЛИСИЦЯ (Черкаси)**

СТАНОВИЩЕ СІЛЬСЬКИХ ЖИТЕЛІВ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ ЧЕРКАЩИНИ В УМОВАХ НАЦИСТСЬКОГО ОКУПАЦІЙНОГО РЕЖИМУ 1941–1943 РР.

Вивчення воєнної проблематики виглядає особливо вмотивованим з огляду на сьогоденне перебування України в стані війни, яку розв'язала проти неї Росія. Звернення до аналізу подій понад 80-річної давнини дозволяє встановити певні аналогії подій, виокремити їхню специфіку, а, головне,

максимально врахувати уроки минулого задля ухвалення оптимальних рішень на сучасному етапі. У цьому зв'язку вбачається доцільним мікрорівневий зріз історії підкуп-аційного українського села періоду Другої світової війни.

До окресленої нами проблеми зверталися сучасні українські дослідники. На комплексному рівні ґрунтовно дослідив загальні тенденції становища українського села у воєнну добу О. Перехрест, праці якого виконані на розлогодому джерельному масиві й містять переконливі концептуальні узагальнення [1, 2, 3]. Регіональний зріз цієї проблематики здійснено у працях краєзнавців М. Пономаренка [4], М. Приліпко [5], авторів цієї публікації [6, 7], а також у книзі «Черкащина. Історія краю та його людності» [8]. Однак дослідження проблеми носить у цих краєзнавчих працях фрагментарний і незавершений характер, що викликає необхідність її подальшого вивчення.

З огляду на зазначене, метою цієї розвідки є на основі архівних та оприлюднених джерел, надбань «усної історії, в розрізі місцевих подій воєнного часу, з'ясувати особливості становища сільських жителів черкаського Лівобережжя в умовах нацистського окупаційного режиму. Територіальний континуум запропонованого дослідження визначений межами сучасної лівобережної Черкащини (Золотоніський район), а хронологічні рамки – періодом нацистської окупації краю (вересень 1941 – вересень 1943 рр.).

Після відступу з черкаського Лівобережжя частин 26-ї армії Південно-Західного фронту гітлерівські війська 19–21 вересня 1941 р. вступили в тогочасні районні центри Золотоноша, Гельмязів, Драбів, Чорнобай, Іркліїв та Ковалівка. Регіон зайняли підрозділи 257-ї дивізії вермахту, при цьому в деяких селах гітлерівців зустрічала із хлібом-сіллю групи місцевих мешканців, переважно із числа незадоволених радянською владою. Відтоді в золотоніському краї розпочався період нацистської окупації, який загалом тривав два роки й кілька днів.

Уже в найближчі дні окупанти зігнали мешканців сіл на центральні майдани й перед ними виступили (через пере-

кладачів) німецькі офіцери. Було наказано під страхом розстрілу негайно здати усю підібрану зброю та військову амуніцію, не надавати жодного притулку червоноармійцям-оточенцям, євреям, комуністам. Через села проганяли колони радянських військовополонених, які потрапили в оточення під Черкасами й потрапили в полон. Десятки з них після фільтрації (командирів, комісарів, євреїв, важкопоранених) було розстріляно на очах у селян [9].

Окупанти відразу після свого приходу почали налагоджувати управління загарбаними територіями. На Золотоніщині було створено німецьку військово-цивільну й українську допоміжну адміністрації. Структура місцевої окупаційної адміністративної вертикалі мала такий вигляд: округа на чолі із гебітскомісаром (Золотоніський гебіт, що входив до генеральної округи «Київ») – район під орудою голови районної управи (як і до війни – Золотоніський, Гельмязівський, Ірклівський, Чорнобаївський) – сільські старостати. Ковалівський та Драбівський райони увійшли до складу Пирятинського гебіту [8, 477–478].

До функцій сільських управ (старостатів) належало виконання постанов, наказів, розпоряджень окупаційної влади щодо збирання грошових та натуральних податків продуктів та одягу, організація роботи громадських дворів, мобілізація селян на виконання трудових повинностей, а також сприяння відправці молоді до нацистського райху [10, 322–323].

Старостами зазвичай призначалися охочі селяни переважно із категорій репресованих радянською владою, які виявляли тверду рішучість вірно служити райху. Утім часом окупаційна влада припускалася певних прорахунків у комплектуванні цієї управлінської структури. Так, у с. Деньги сільським старостою спочатку було призначено Я. Величка, та як тільки окупанти дізналися про його минуле (свого часу був колгоспним активістом, членом компартії), його негайно було розстріляно. Натомість новим очільником старостату у складі трьох осіб став П. Глоба, який з точки зору німецької влади мав «бездоганну анкету» (як розкуркулений) [11].

Щодо допоміжної поліції, то соціальна база її формування була досить різноманітною. Звісно, до її лав насамперед ішли ті, хто постраждав від радянської влади, й у цьому випадку превалювали мотиви помсти. Серед добровольців були й такі, котрі розглядали це формування як орган забезпечення правопорядку (прозріння прийшло вже пізніше). Частина молодих людей розглядала вступ до поліції як спосіб уникнути відправки до Німеччини. Непоодинокими були випадки й насильницької мобілізації місцевих мешканців до поліційних лав. Зі спогадів старожилів відомий факт, що за відмову служити в поліції був жорстоко побитий житель с. Деньги Д. Сущенко (вчитель), у результаті чого отримав інвалідність і згодом помер.

Страшної слави чи не найжорстокішого в краї зажив поліцейський загін саме в с. Деньги, особовий склад якого коливався в різні роки між 10 й 15 особами. Його очільником став В. Носенко, який походив із родини репресованих, був сповнений жагою помсти і на початку війни дезертирував із лав Червоної армії. Загалом через поліційну службу в цьому селі пройшло 27 селян (перебували в її лавах від двох місяців до двох років) [9].

Попри певні ілюзії й надії, що «новий порядок» принесе краще життя, селяни досить швидко мали нагоду переконатися в терористичній сутності окупаційного режиму. Найпершою заповіддю загарбників стало поголовне знищення носіїв комуністичної, пізніше й націоналістичної ідеології, радянських активістів, євреїв, а також запідозрених у сприянні руху Опору. Досить масовими стали випадки, коли таких видавали окупаційній владі їхні ж односельці. Задля заохочення таких «юдиних» вчинків передбачалася чимала винагорода від окупантів: 10 тис. крб [12].

Людей із сіл гнали до Золотоноші й розстрілювали на територіях бурякопункту чи військового містечка. Очевидиця тих подій О. Фролова згадувала: «...Виводили їх (в'язнів – авт.) партіями по 120 чоловік, ставили біля воронки ... і розстрілювали. Коли воронки ставали переповненими тру-

пами, тоді німці почали кидати розстріляних у колодязі, які знаходились у дворі бурякопункту» [13, 24].

У листопаді 1941 р. було проведено акцію з метою виявлення єврейського населення на території краю. Усіх цих нещасних людей погнали в урочища Ярки й Струнківка, де їх було розстріляно). Загалом жертвами «Золотоніського Бабиного Яру» стало понад 3,5 тис. євреїв, включаючи старих, жінок і дітей [6, 32–33].

Уже на кінець 1941 р. окупанти знищили 81 жителя Гельмязова, 32 – Бубнівської Слобідки, 28 – Богданів, по 20 – Плешканів і Підставок, 18 – Калеників [14, 20]. Нові терористичні акції окупанти провели й у наступному році. Наприклад, мешканцям с. Деньги 1942 рік приніс три великі хвилі кривавих розправ. Якраз на Різдво разом із місцевою поліцією окупанти влаштували облаву, в ході якої було заарештовано 36 місцевих мешканців, запідозрених у нелояльності до режиму чи у зв'язках із партизанами. Їх було відправлено до Золотоноші, де цих приречених «сортував» В. Носенко: кого за колючий дріт – отже, на смерть, а кого до камери: тут жевріла надія на життя. Пощастило лише п'ятьом, решта ж 31 – були після катувань були розстріляні на подвір'ї в'язниці, причому здебільшого це робив деньгівський кат В. Носенко разом зі своїми поліцаями.

Услід за «кривавим Різдрвом» у Деньгах настав новий судний день, цього разу на св. Василя (1942 р.). З ініціативи все того ж В. Носенка була проведена чергова каральна акція під формальним приводом виявлення й розправи над партизанами. До села прибув угорський каральний загін, і в той страшний день прямо на вулицях села було застрелено 9 деньгівчан. Вкарбувалися у пам'ять місцевих мешканців і 25-й та 26-й липневі дні того ж таки 1942-го, коли карателі й місцева поліція схопили в Деньгах і відправили до Золотоноші 43 мешканці села. Після чергового «сортування», в якому разом із В. Носенком узяв участь і сільський староста П. Глоба, 36 людей було розстріляно. Серед цих безневинних жертв – була й місцева вчителька Р. Йоффе та її маленький син [15].

Від 25 до 31 липня 1942 р. окупанти провели своєрідну «зачистку», в ході якої було заарештовано й розстріляно рештки партійно-радянського активу усіх районів черкаського Лівобережжя. Було знищено й 7 націонал-патріотів, які пропагували ідею незалежної України [16, 1].

У березні 1943 р. розігралася так звана «Бакаївська трагедія». Із с. Бакаївка до Золотоноші було вивезено 63 підопічних будинку престарілих, і всіх цих німецьких людей було знищено [17].

Часом окупанти вдавалися до варварських способів знищення місцевих мешканців. Так, кілька десятків драбівських активістів карателі втопили у водоймах біля сіл Свічківка та Михайлівка [18, 170]. У Золотоноші окупанти нацьковували на в'язнів собак-вівчарок, які шматували тіла людей. Також заарештованих гнали через ряди загострених вгорі кілків, в результаті чого багато гинуло в страшних муках [13, 27]. 90-річну жительку с. Деньги К. Демченко було спалено в хаті живцем разом із сином-інвалідом Михайлом. А її односельчанина, 80-річного М. Прокопенка поліцаї облили бензином і спалили в ямі [19, 3]. Наведені вище факти вчергове засвідчують про жажливі злочини проти нацистів людяності, й вони позбавлені терміну давності.

Окупанти, спираючись на колабораціоністів, вживали низку заходів для налагодження господарського життя. У цьому плані село для них становило інтерес перш за все як джерело поповнення продовольчих ресурсів райху. Питаннями сільського господарства займалися в округах гебітсландвірти, а в районах крайсландвірти, окрім окупаційного діяв ще й український цивільний апарат землевпорядкування та сільгоспвиробництва [3, 479].

Хоча уже в перші дні окупації нацисти заявили про «остаточний кінець колгоспного ладу», однак не дуже поспішали з його ліквідацією. Зрештою запроваджені ними відповідно до проголошеної аграрної реформи так звані «громадські двори» були по суті копією колгоспу, а відтак такою ж зручною формою грабунку селян. Як і за колгоспного

ладу, сільгоспідприємство було поділено на виробничі бригади. Колишні радгоспи були перетворені на держмаєтки (наприклад, у селах Веселому Хуторі, Великій Бурімці, Красенівці, Старому Ковраї, Тарасівці) [5, 375], а МТС (зокрема, Гельмязівська, Золотоніська) реорганізовано в сільськогосподарські бази. Усі ці підприємства знаходилися під контролем німецьких дільничних комендантів.

Посівний клин мав приблизно такий же вигляд, як і до війни, щоправда був розширений посівами маку й тютюну. Окупаційна влада доводила до сільгоспідприємств щорічні плани обов'язкових поставок до райху зерна, картоплі, овочів, м'яса, молока, яєць і беззастережно вимагала їхнє виконання.

Після фактичного провалу осінньої сільгоспкампанії окупаційна влада вдалася до надзвичайних заходів для організації посівної навесні 1942 р., що відобразилося в спеціальному циркулярі Е. Коха «Щодо весняної посівної кампанії 1942 р.» (18 лютого 1942 р.) [1, 40].

Оплата праці в громадських закладах здійснювалася у формі все тих же трудовнів, які мали дещо більше наповнення, ніж у колгоспах (1,5–2 кг хліба на трудовень). Місячна винагорода голови становила 80 трудовнів, бригадира – 40, рядових – залежно від трудоучасті й виробітку.

Хоча з розвитку особистих підсобних господарств були зняті будь-які обмеження і вони отримали приватний статус, насправді ж також стали насамперед джерелом поповнення продовольчих хресурсів райху. Селяни потерпали від непосильного вантажу усіляких податків: у райхскомісаріаті «Україна» вони сплачували понад 12 їхніх видів: подушний, господарський, а також за кожного коня, корову і навіть собаку й кішку. О. Перехрестом підраховано, що в 1943 р. загальна сума податків, сплачених селянами Полтавщини, сягнула 3112 крб. з кожного двору. Наприклад, власники коней оподатковувалися річними стягненнями в сумі 240 крб. за кожну голову [3,497].

Дошкуляли й натуральні податки: встановлювалися обов'язкові поставки продукції рільництва й тваринництва

селянськими господарствами. Селян зобов'язували здавати зерно, овочі, горох, квасолю, ягоди, м'ясо, молоко, яйця, рибу, фураж і все це жорстко контролювалося окупаційною владою. Так, 7 листопада 1941 р. начальник Золотоніської округової управи з сільського господарства заборонив селянам молоти зерно до виконання плану засипки зерна до посівного й страхового фондів [6, 27]. Характерним у цьому плані став також наказ коменданта м. Золотоноша від 15 січня 1942 р.: «Хто не здає молоко на маслозавод, того буде оштрафовано до 10 тис. крб, а хто продає молоко – того буде розстріляно» [13, 40].

Утім попри жорсткі каральні заходи окупантів мало місце суттєве недовиконання плану поставок сільгосппродукції. Так, наприкінці 1942 р. комендант Драбівського району К. Бекер констатував у своєму донесенні, що план здачі яєць громдворами та населенням був виконаний лише на третину [20, 545].

Забій худоби в особистому господарстві здійснювався лише з дозволу старости і в спеціально відведених для цього місцях. При цьому для особистих потреб дозволялося залишати лише 25% продукції від виконаного плану обов'язкових поставок. Категорично заборонялося забивати племінних тварин, тільних та дійних корів, порослих свиноматок, робочих волів. У разі «незаконного» забою м'ясо конфіскоувалося, а винні підлягали покаранню [21].

Маніпулюючи суспільною свідомістю селян, окупаційна влада оголосила про урочисту передачу їм землі у приватну власність для ведення присадибного господарства, а відтак у великих селах було проведено показові зібрання. Такий захід за участю деньгівчан відбувся в день Воскресіння Христового в селі Богушкова Слобідка (за окупації с. Чапаєвка повернули стару назву) на стадіоні, увінчаному великим портретом А. Гітлера. Перебіг цієї одіозної акції було помпезно висвітлено на сторінках колабораціоністської газети «Золотоніські вісті». З пропагандистськими промовами виступили присутні тут золотоніський гебітскомісар Гайдеман і гебітсландвірт Бюхнер, а потім відбулася урочиста передача 929 селянським

господарствам документів на володіння ними 678 га землі. Після цього, за словами дописувача, відбувся «спільний обід та масові гуляння» німецьких вояків і місцевих селян – такий собі банкет під час страшної чуми [22].

Окупаційна влада організувала здачу населенням теплого зимового одягу для німецьких вояків. При цьому передбачалася як грошова оплата за кожну здану одиницю, так і преміальні. Так, винагорода за зданий добровільно кожух становила 50–400 крб, а премія – 2 л горілки й кілограм махорки, за валянки биті відповідно 50–120 крб, 1 л горілки і 2 кг махорки, за ватяні штани 50–120 крб, по кг горілки й махорки. Хто ж здавав вантажні сани в упряжі отримував до 1500 крб плати і 3 л горілки й кг махорки як преміальні [23,133].

За окупації в селах працювали крамниці, однак їхній товарний асортимент був надзвичайно бідним: продавалися лише житній хліб, мило (зі значними перебоями), а ще – лопати, вила, ухналі. Селяни потерпали від нестачі, а то й відсутності солі, цукру, сірників, гасу, одягу, взуття. Тоді переважав прямий товарообмін чи мінова торгівля [9].

Щодо грошових розрахунків, то вони спочатку проводилися в райхсмарках. Навесні 1942 р. в м. Рівне розпочав роботу Центральний емісійний банк України, який від 1 червня випускав власні грошові білети – «українські» карбованці, які з'явилися й на черкаському Лівобережжі. В основу розрахунків було покладено співвідношення: райхсмарка відповідала 10 крб. Ці окупаційні грошові знаки номіналами 1, 5, 10, 20, 50, 100, 500 крб знаходилися в обігу лише на теренах райхскомісаріату «Україна», а їхня купівельна спроможність була невисокою [24, 453–454].

Восени 1941 р. на теренах краю відновилося будівництво Гришино-Рівненської залізниці (розпочате ще в 1914 воєнному році), при цьому поряд із залученням місцевих мешканців широко використовувалася праця радянських військово-полонених із «київського котла», яких великими партіями приганяли на Золотоніщину.

Керувалі работамі цывільні німецкі майстры-залізнічнікі. У с. Дзеньгі абладналі роз'езд і полустанок із шчытовым дрэв'яным складом. Невелику станцыю спорудзілі між хутарамі Хвіль і Сорочын. Ужэ восені 1942 р. аднаколейка пачала працаваці; зрідка від Вялікіх Канівців до Канева ходів німецкі потяг із паротягом, які называлі «кукушкою». Ним перавозілі пераважно будівельні матэрыялі, зерно, грунт (чорнозем) для подальшай відправкі до райху. Уцім, це більш ніж епізодичне выкорыстання залізніці в нашому краі, як і її подальше будівніцтво, через певный час прыпынілося [25, 238–239].

У підкупаціну добу з'явылося таке паняття як «остарбайтер» – «східный робітнік». Так называлі тих колішніх радянскіх грамадзян, які працавалі в Німеччыні на прамісловіх ці сільскагоспадарскіх аб'ектах, у прыватніх госпадарствах німців. Спочатку выїзд до райху був справай добровільнай і цім правам скорысталіся абмежана група сільскай моладі. Проте в міру загострэння праблемы трудовіх рэсурсів у райху окупанці перейшлі до застосування насільніцкіх метадів мабілізаціі. Слід зазначыці, що одружэніх до німецкаго «рау» окупанці зазвычай не забіралі і це стало прычынай справжнього вясільнаго «буму» в селлах [26, 19].

За неповнымі данымі із Залотоніскаго району было вывезэно на чужыну понад 5550 юнаків і дівчат [6,27], Іркліівскаго – 1527, Чорнобаівскаго – 5448 [5, 376]. Зокрэма, із Гельмязова – 270, Бубнівскай Слобідкі – 250, Дзеньгів – 240, Коврау – 200, Каленіків – 133, Гладківщыны – 115, Богданів – 77 [27, 53].

У райху на невільніків чекала выснажліва праця, нелюдскы умовы утрымання, голод і хворобы. Ось што пісала свай тіці «остарбайтерка» із с. Дзеньгі М. Пугач: «Роблю на шахці... Робота мая дуже нелегка і дуже грязна, а харчі такі: на утро хліб, на абід рідкіы суп, увечері суп. Так ужэ усупывся, што і дыхать не хочэцца... Нічога не пробувалі, крэма того гідкаго супу з лушпайкамы». А її адносельчанка П. Пугач

скаржилася в листі батькові Антону: «Лягаю спати з сльозами...А волі ото тільки й нашої, що на роботі, а то як птички в клітці» [28, 57].

Чимало краян знайшли свою смерть у неволі. Для прикладу, по с. Деньги такі безповоротні втрати становили 15 осіб. Так, життя Н. Миненко обірвалося через отруєння на хімічному заводі, причиною смерті О. Фесенко стала важка хвороба, а О. Петров, В. Ігнатенко, П. Пугач і М. Хименко були вбиті за спротив німцям чи зв'язок із рухом Опору. Ще 9 деньгівчан-остарбайтерів загинули під час бомбардувань радянською та союзницькою авіацією або зникли безвісти [29].

Цинічною налаштованістю на духовне нищення українства відзначалася освітньо-виховна та культурна політика окупантів. А. Гітлер неодноразово наголошував: «...Загальна освіта є розтлінною отрутою. Широким масам рабів буде надано благодіяння залишатись неписьменними» [30, 13]. Найбільш послідовно такі підходи реалізовувалися в райхс-комісаріаті «Україна». 12 січня на місця надійшла директива Е. Коха, якою дозволялося розпочати заняття з лютого 1942 р. лише в початкових («народних») школах, що мали охоплювати дітей віком до 11 років. І в усіх наступних директивних документах наголошувалося на необхідності обмежувати освіту лише початковою ланкою й давати учням винятково примітивний мінімум знань [31, 3].

Відкриті в краї навесні 1942 р. «народні школи» працювали неритмічно і часто припиняли свою роботу з різних причин. «Обгрунтуваннями» подібних дій рясніли колабораційні газети, наприклад: «райхскомісар закрив школи ... з міркувань народного здоров'я чи через відсутність «придатного для виховання молоді учбового матеріалу». Зустрічалося й «роз'яснення», які демонстрували лицемірність окупантів, на кшталт: «шкільна справа – менш важливе завдання, ніж встановлення нового порядку» [32].

Школи зазвичай розташовувалися в пристосованих приміщеннях чи приватних помешканнях. а їхні програми обме-

жувалися лише читанням, письмом, лічбою, фізкультурою та ручною працею. Неповнолітні мешканці краю з-під одного ідеологічно-тоталітарного пресу – більшовицького – потрапили під інший, багато в чому споріднений із першим – нацистський. Система виховання в школах цілковито узгоджувалася з нацистською доктриною формування в українців почуття рабської покірливості та готовності до співпраці з німецькою владою. «Учитель повинен виховувати в учнів любов до дружнього вам німецького народу, який, густо окропивши кров'ю своїх вояків українську землю, вирвав Україну з кривавих жидо-більшовицьких пазурів», – такі рекомендації заповнили колабораційну періодику [33].

Реалізації таких виховних цілей сприяло й відповідне оформлення шкільних інтер'єрів, де вміщувалися портрети А. Гітлера та гасла на кшталт: «Гітлер – визволитель Європи», «Хто допомагає фюреру, той допомагає сам собі», «Праця на благо райху – обов'язок українця» тощо [34, 13].

Під час свого поспішного відступу у вересні 1943 р. окупанти застосовували тактику «спаленої землі» й намагалися залишити після себе пустелю. При цьому вони керувалися злочинним наказом верховного командування вермахту «Про методи проведення руйнувань при відступі військових частин», в якому говорилося зокрема про таке: «...Слід повністю знищити на залишеній території усі споруди та запаси... Усі без винятку будинки спалювати; печі в будинках підривати за допомогою ручних гранат, криниці приводити в непридатність, знищуючи піднімальне пристосування, а також кидаючи в них нечистоти...; скирти з соломою та сіном, а також різного роду запаси спалювати; сільськогосподарські машини й стовпи стаціонарних дротяних ліній підривати; паромі та човни топити...» [35, 326].

Жахливими були наслідки виконання цього злочинного наказу й на Золотоніщині. Так, німецькі смолоскипники безжально спалили у с. Деньги 492 оселі з 658, Чапаєвці – 449 із 994, у Липівському – 72 із 87, Залізьках – 72 із 90, а в с. Хрести було спалено усі 130 хат місцевих мешканців [6, 92].

Селян піддали примусовій евакуації на Правобережжя і їх, мов худобу, погнали понтонним мостом, а потім Черкасами. Зрештою вигнанці опинилися в правобережних селах; тут їх поселили по 10 – 12 осіб у місцевих хатах без будь-яких засобів до існування. Лише частині мешканців Лівобережжя вдалося уникнути насильницького вигнання: вони переховувалися в довколишніх лісах та болотах [36].

Таким чином, повсякденність сіл лівобережної Черкащини в умовах нацистського окупаційного режиму попри певні особливості загалом вписувалася в загальноукраїнський контекст тієї непересічної доби. Чимало сільських мешканців стали жертвами нацистського терору, піддавалися насильницьким депортаціям і усіляким обмеженням. Окупанти розглядали село як першочергове джерело поповнення продовольчих ресурсів Райху, тому проводили політику безсормного грабежу й нелюдського визиску. Задекларована ними реформа сільського господарства не була зреалізована через превалювання в окупаційній політиці українофобських намірів. У галузі освітньо-культурного життя окупанти послідовно проводили лінію на деінтелектуалізацію та духовне зомбування українців.

1. Перехрест О. Сільське господарство України в роки Великої Вітчизняної війни (1941 – 1945 рр.). Київ : [Б. в.], 2010. 150 с.
2. Перехрест О. Українське село 1941–1945 рр.: економічне та соціальне становище : монографія. Черкаси : ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2011. 668 с.
3. Перехрест О. Сільське господарство України в період нацистської окупації. Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст. : історичні нариси : у 2 кн. Київ, 2011. Кн.1 С. 475–511.
4. Пономаренко М. Золотоніщина. Золотоноша : [Б. в, 1998]. 80 с.
5. Приліпко М. Чорнобаївщина. Велична історія рідного краю (від найдавніших часів до сьогодення). Черкаси : Вид. Чабаненко Ю. А., 2008. 538 с.
6. Золотоніщина в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. / авт.-упоряд. Г. Голиш, М. Пономаренко. Черкаси : Відлуння-плюс, 2000. 240 с.
7. Голиш Г. М., Лисиця Л. Г. Подорож Златокраєм : нарис історії Золотоніщини та її поселень від давнини до сьогодення. Черкаси : Вертикаль, 2018. 580 с.

8. Черкащина: історія краю та його людності / за ред. В. Масненка і В. Поліщука. Черкаси : Вид. Ю. Чабаненко, 2017. 698 с.
9. Спогади І. С. Суценка, 1924 р. н., с. Деньги. Особ. архів Голиша Г. М.
10. Гончаренко О., Лисенко О., Першина Т. Система управління окупованими територіями України. Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст. : історичні нариси : у 2 кн. Київ, 2011. Кн.1. С. 321–367.
11. Спогади М. Я. Басая, 1925 р. н., с. Деньги. Особ. архів Голиша Г. М.
12. Українське слово. 1941. 13 грудня.
13. Німецькі окупанти на Полтавщині (1941–1943 рр.) : зб. докум. Полтава, 1947. 80 с.
14. Державний архів Черкаської області (далі – ДАЧО). Ф.Р-87. Оп. 1. Спр. 25.
15. Тарасенко П. Відверніться від них, люди. Вісті з України. 1972. 20 січня.
16. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 34.
17. Величко Е. И. Трагедия в доме престарелых. Удар по врагу. 1943. 1 октября.
18. Драбів. Історія міст і сіл. Черкаська обл. Київ : Вид УРЕ, 1972. С. 165–173.
19. ДАЧО. Ф. Р-680. Оп. 1. Спр. 4.
20. Козоріз В. Драбів і Драбівщина : нариси з історії рідного краю. Черкаси : Вертикаль, 2019. 564 с.
21. Українське слово. 1942. 11 лютого.
22. Золотоніські вісті. 1943. 29 квітня.
23. ДАЧО. Ф. Р-1842. Оп. 1. Спр. 4.
24. Ветров І. Фінансово-економічна політика окупаційної влади в Україні // Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст. : історичні нариси : у 2 кн. Київ, 2011. Кн. 1. С. 446–474.
25. Голиш Г. М. Пером публіциста : вибр. нариси, статті, інтерв'ю. Черкаси : Вертикаль, 2019. 388 с.
26. ДАЧО. Ф. Р-680. Оп. 1. Спр. 11.
27. ДАЧО. Ф. Р-87. Оп. 1. Спр. 5.
28. ДАЧО. Ф. Р-98. Оп. 1. Спр. 57.
29. Архів старостату с. Деньги.
30. Краль В. Преступления против Европы : пер с чеш. М. : Мысль, 1968. 345 с.
31. Центральний архів вищих органів влади і управління України. Ф. 3676. Оп. 1. Спр. 232.
32. Дзвін. 1942. 25 січня.
33. Українське полісся. 1942. 21 січня.
34. Державний архів Київської області. Ф. Р-2362. Оп. 6. Спр. 44.
35. Преступные цели – преступные средства : докум. об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941–1945 гг.). Киев, 1968. 624 с.
36. Спогади П. С. Бузунар, 1919 р. н., с. Деньги. Особ. архів Голиша Г. М.